

Marta Krasuska-Betiuk

Badania kultury literackiej młodzieży studiującej – propozycja teoretyczno-metodologiczna

Kultura i Edukacja nr 3, 73-88

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Marta Krasuska-Betiuk

BADANIA KULTURY LITERACKIEJ MŁODZIEŻY STUDIUJĄCEJ – PROPOZYCJA TEORETYCZNO-METODOLOGICZNA

1. Teoretyczne przesłanki do podejmowania badań kultury literackiej młodzieży studiującej

Pedagogika szkoły wyższej jest nauką o wychowywaniu, kształceniu i samokształtowaniu młodzieży szkół wyższych. Inspiracją dla rozwoju tej dyscypliny oraz jej teoretycznej wiedzy i modeli działań praktycznych mogą być badania z pogranicza pedagogiki i socjologii kultury jako nauki pomocniczej. Interesującym polem obserwacji badawczej okazać się może kultura literacka młodzieży studiującej. Prowadzone w połowie lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych badania¹ potwierdzały tezę, iż w środowisku akademickim funkcjonował i utrwalał się model „człowieka kulturalnego” („obcujującego ze sztuką”), w którym wysoką rangę przypisywano posiadaniu określonego zasobu doświadczeń kulturalnych, sama zaś kultura była wartością akceptowaną (uznawaną). Wobec powyższego zasadne wydaje się postawienie pytań o to: Jak obecnie ów model „człowieka kulturalnego” jest realizowany? Czy także dzisiaj kultura stanowi wartość odczuwaną? Jakie treści wypełniają kontakty kulturalne studentów oraz z jakich poziomów kultury owe treści się wywodzą? Odpowiedzi na nie można szukać poprzez inicjowanie badań kontaktów studentów z wybranymi dziedzinami kultury symbolicznej, m.in. poprzez badania kultury literackiej, która jest ważnym wyznacznikiem ogólnej kultury społecznej i indywidualnej, zaś w jej rozwijaniu dostrzega się możliwość wzbogacania osobowości człowieka. Literatura i jej różnorodne konteksty stanowią specyficzny środek masowego komunikowania, który stwarza

¹ M.in. publikacje K. Gonet-Jasińskiej, *Udział studentów w odbiorze kultury*, „Studia Socjologiczne” 1971, nr 74; E. Wnuk-Lipińskiej, *Uczestnictwo studentów w kulturze*, Warszawa 1981.

możliwość zaspokajania potrzeb odbiorców o różnych zainteresowaniach, gustach i poziomach kompetencji kulturowych.

Pełnienie roli „człowieka kulturalnego” związane jest w świadomości potocznej z posiadaniem minimum wiedzy o zdarzeniach, postaciach, dziełach, ideach, wartościach tworzących kanon kulturowy². W odniesieniu do literatury będzie to znajomość zdarzeń, postaci, dzieł literackich uznanych w powszechnej opinii za szczególnie ważne, za swego rodzaju miejsca pamięci zbiorowej, skrywające istotne dla grupy wartości. „Nasza pamięć zbiorowa, nasze uniwersum utrwalone w literaturze i historii, tworzą wspólny horyzont oczekiwań, z którego pomocą odnajdujemy się i rozpoznajemy, a więc porozumiewamy w sposób bliższy i ściślejszy jako posiadacze odziedziczonych domu duchowego”³.

Studia wyższe zamykają wieloletni cykl kształcenia, stąd też mogą stanowić odpowiedni moment do diagnozowania osiągnięć z zakresu edukacji kulturowo-literackiej absolwentów różnego typu szkół średnich. Diagnoza taka ma miejsce zaraz po maturze, gdyż język polski, jako przedmiot wielokierunkowy, często pozostaje przedmiotem egzaminacyjnym dla kandydatów na niektóre kierunki humanistyczne: np. psychologię, socjologię, pedagogikę. Cennym materiałem badawczym okazać się mogą analizy wyników tychże egzaminów. W szkole wprowadzenie w świat kultury odbywało się głównie poprzez kontakt z dziełami literackimi, ponieważ to one stanowiły większą część materiału nauczania. Zgodnie z założeniami podstawy programowej, znajomość obowiązującego kanonu utworów literackich umożliwić ma: „identyfikację młodego pokolenia z tradycją kulturową narodu i innych społeczeństw”⁴ natomiast otwarcie ku kulturze współczesnej nastąpić powinno poprzez konteksty interpretacyjne zarówno z kręgu druku (eseistyka, krytyka literacka) jak i za pośrednictwem innych przekazów kultury (np. wystawy muzealne, telewizyjne programy o kulturze i sztuce, adaptacje teatralne i filmowe utworów literackich, programy radiowe). Czy tak jest w rzeczywistości?

Interesującym i zarazem trudnym metodologicznie zadaniem jest poznanie opinii studentów na temat możliwości wzbogacania własnej osobowości poprzez kontakt z kulturą symboliczną i jej dziedziną – literaturą oraz odkrycie, w które obszary życia ludzi młodych literatura ingeruje. Czy wypowiedziane na kartach dzieł literackich prawdy o człowieku i utrwalone w nich wartości przemawiają do wyobraźni człowieka młodego? Czas studiów to okres doniosłych przemian w osobowości jednostki – poszukiwanie tożsamości własnej staje się coraz bardziej świadome, poparte refleksją i częściej werbalizowane. Młodzież stawia sobie z większą intensywnością pytania

² Por. A. Szpociński, *Kanon narodowy, kanon kulturowy, kultura artystyczna* [w:] *Kultura artystyczna a kompetencje kulturowe*, Warszawa 1989.

³ J. Prokop, *Kanon literacki i pamięć zbiorowa*, „Arcana” 1995, nr 5.

⁴ *Ibidem*.

dotyczące sensu własnego istnienia i sensu istnienia ludzkiego życia w ogóle⁵. Precyzowaniu własnych planów i aspiracji towarzyszy wzrost znaczenia wzorów osobowych oraz wysoki poziom aktywności samowychowawczej. Pomocna w jej realizacji jest także kultura oznaczająca jakiś sposób bycia w świecie, który ma swoje cele i ideały leżące poza sferą płaskich pożytków i zwykłego przystosowania. Kulturowy świat wartości nieinstrumentalnych, autotelicznych daje radość przeżyć, wzruszeń, radość poznania, stanowi układ odniesienia i weryfikuje wiele wyborów i poczynań człowieka.

Ważnym powodem zainteresowania się zagadnieniem kultury literackiej studentów jest brak aktualnych badań na ten temat. Wprawdzie w różnych ośrodkach naukowych w Polsce prowadzono analizy wybranych aspektów kultury literackiej, np. czytelnictwa osób dorosłych, młodzieży i dzieci⁶, problemów odbioru i odbiorcy⁷, ale jedyne jak dotąd, kompleksowe badania kultury literackiej studentów przeprowadził Marian Sinica w latach 1983–1984, w ówczesnej WSP (dziś Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Zielonogórskiego)⁸. Wobec powyższego warto dzisiaj podjąć próby opisanie tego, jak kultura literacka studentów różni się od kultury ogółu społeczeństwa, czy studencki sposób obcowania z literaturą jest specyficzny i jak bardzo odmienny od kontaktów literackich innych grup społecznych.

Podjmując badania ważnej dziedziny kultury symbolicznej, w której uczestniczy młodzież akademicka, można będzie określić, w jaki sposób uczelnia wypełnia jedną ze swoich podstawowych funkcji – funkcję kulturotwórczą. Stałą powinnością szkolnictwa wyższego jest między innymi przekaz dorobku kultury, tradycji, nauki, utrwalanie wartości kulturowych, tworzenie nowych idei i wartości oraz przygotowanie studentów dla kultury. Uczelnia wyższa jest środowiskiem zdolnym wpływać na dynamikę przekształceń osobowościowych młodzieży studiującej także poprzez edukację kulturalną⁹. Nie wiadomo, na ile realizacja zadań akademickiej edukacji kulturalnej jest spójna z autentycznymi potrzebami młodzieży studiującej, czy praktyka kształcenia kulturalnego mającego miejsce na uczelni odpowiada w pełni oczekiwaniom studentów.

⁵ I. Obuchowska, *Okres dorastania*, Warszawa 1983.

⁶ Instytut Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej (m.in. K. Wolff, G. Straus), Wydział Bibliotekoznawstwa i Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego (A. Przeclawska).

⁷ Na wydziałach: Polonistyki UW (m.in. S. Siekierski), Socjologii w Łodzi (m.in. S. Sułkowski), Filologii Polskiej Akademii Pedagogicznej w Krakowie (m.in. Z. Uryga).

⁸ M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich*, Zielona Góra 1987. Autor badał poziom i typ kultury literackiej między innymi wśród 350-osobowej grupy studentów tej uczelni.

⁹ K. Jaskot, *Świadomość indywidualnego rozwoju studentów w trakcie studiów*, Szczecin 1994.

2. Kultura literacka człowieka – ustalenia terminologiczne i operacjonalizacja pojęć na użytek badań

Kompleksowy charakter celu badań, jakim jest stan kultury literackiej studentów uczelni wyższych, wymaga również całościowego ujęcia wielowątkowego problemu i uwzględnienia wielu aspektów tego złożonego zjawiska. Jako przedmiot badań naukowych kultura literacka rozpatrywana jest w dwóch wymiarach: społecznym i jednostkowym¹⁰.

W znaczeniu pierwszym (szerszym) kultura literacka obejmuje całość historycznego dorobku literackiego (narodu, środowiska) oraz wszystkie istniejące w danym czasie instytucje życia literackiego, poziom ich działalności, stan czytelnictwa. W tym ujęciu kulturę literacką opisuje się jako proces komunikacji literackiej w danej zbiorowości lub jako „charakterystyczny dla danej grupy społecznej, epoki lub kręgu kulturalnego zespół przeświadczeń dotyczących literatury, jej istoty, wyznaczników i podziałów”¹¹.

Twórcy teorii literatury kulturę literacką postrzegają jako „panujące w pewnym środowisku gusty, opinie na temat wartości literackich, świadomość rozróżnień gatunkowych, zainteresowanie problemami estetycznymi, określony stosunek do norm językowych i do tradycji oraz sposób rozumienia zadań literatury i roli twórcy”¹².

W znaczeniu węższym – subiektywnym, psychologicznym – kultura literacka jest traktowana jako składnik osobowości ukształtowany pod wpływem różnych czynników, w toku obcowania człowieka z dziełami literackimi¹³. Kiedy mówi się, że kultura jest w nas, w człowieku – to bierze się pod uwagę subiektywną płaszczyznę istnienia kultury. „W ocenie owej ogólnej kultury człowieka, czy też bardziej szczegółowo rozpatrywanej jako kultury literackiej, kultury muzycznej, kultury matematycznej czy pedagogicznej bierzemy pod uwagę następujące elementy: wiedza z danej dziedziny, kompetencje, ogół upodobań, gust, emanacja kultury poprzez postawę człowieka”¹⁴.

E. Wnuk-Lipińska w swoich badaniach uczestnictwa studentów w kulturze przyjęła założenie, że o wysokiej kulturze literackiej świadczą: częste czytanie książek, posiadanie własnego księgozbioru, umiejętność oceny wartości poznawczej książki, czytanie cennych pozycji, a także znajomość utworów pisarzy zaliczanych do kanonu literatury szkoły średniej¹⁵.

¹⁰ Por. S. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1970, s. 160; J. Gajda, *Antropologia kulturowa*, cz. I: *Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Toruń 2003.

¹¹ Por.: H. Dziechcińska, *Kultura literacka w Polsce w XVI i XVII w.*, Warszawa 1994; S. Żółkiewski, *Główne tendencje rozwoju polskiej kultury literackiej 1918–1939*, Warszawa 1974; idem, *Kultura, socjologia, semiotyka literacka*, Warszawa 1974.

¹² M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1991, s. 480.

¹³ Por. J. Andrzejewska, *Bibliotekarstwo szkolne*, Warszawa 1996, s. 25.

¹⁴ J. Gajda, *Antropologia kulturowa*, op.cit., s. 22–23.

¹⁵ E. Wnuk-Lipińska, op.cit.

J. Gajda stwierdza, iż o kulturze literackiej człowieka stanowią zintegrowane wszystkie komponenty: predyspozycje, wiedza, gust i kompetencje literackie, które emanują przez czytelnika, czynią go bogatszym, pomnażają świat jego doświadczeń, rozszerzają zakres wrażeń, odkrywają niezbrane dziedziny¹⁶. Do kultury literackiej człowieka zalicza ponadto dyspozycje wrodzone i nabyte, takie jak żywa wyobraźnia twórcza i odtwórcza, która może być rozwijana przez działalność artystyczną typu ekspresyjnego.

Mówienie o kulturze literackiej jako o pewnego rodzaju wyposażeniu wewnętrznym, które powstaje w człowieku w wyniku przyswajania dóbr, wartości, treści z określonej dziedziny, jest bliskie bardziej potocznemu rozumieniu samego zjawiska „kultury”, które oznacza mentalność, społecznie ukształtowanie, sposoby zachowań. W użyciu potocznym wyznacznikiem kultury jest stopień wtajemniczenia w pewną dziedzinę kultury (np. sztukę) przez jej poznanie i osobiste z nią obcowanie wzbogacone często sprawnością twórczą¹⁷.

Wspólnymi elementami konstytutywnymi przywołanych wcześniej definicji kultury literackiej są: WIEDZA, GUST, KOMPETENCJA LITERACKA. Tworzą one system orientacyjny umożliwiający publiczności literackiej efektywne porozumiewanie się poprzez dzieła¹⁸. Trudność stanowi dla socjologa literatury przełożenie elementów konstytutywnych kultury literackiej na język operacji obserwacyjno-pomiarowych stosowanych w empirycznych analizach. Musi on przede wszystkim uściślić zakres znaczeniowy pojęć kluczowych: kompetencja i wiedza, albowiem kompetencję literacką definiuje się jako „kwalifikację do odczytywania rozmaitych poziomów zorganizowania utworu”¹⁹, może być ona badana niejako sama w sobie, jest wówczas „w miarę trwałym potencjałem intelektualnym, wyobrażeniowym i emocjonalnym czytelnika”²⁰. W badaniach czytelnictwa kompetencje są pojęciem nadrzędnym wobec wiedzy²¹. Wielu socjologów kultury jest przekonanych, że kompetencje w istocie rzeczy winny być rozumiane jako pewnego typu zdolności do intuicyjnego rozumienia kulturowego sensu zjawiska, uchwycenia jego istoty, a nawet utożsamienia się z twórcą danego kulturowego wytworu. Zdolność ta ma przy tym łączyć w sobie elementy dające się określić na gruncie nauk humanistycznych (wiedza nabyta, niekoniecznie uświadamiana sobie w procesie recepcji danego zjawiska kulturowego, odbioru jego komuni-

¹⁶ J. Gajda, *Antropologia kulturowa...*, op.cit.

¹⁷ Por. H. Starzec, *Kultura literacka – wychowanie literackie*, Warszawa 1981, s. 22.

¹⁸ Taką definicję zaproponował J. Sławiński.

¹⁹ M. Czerwiński, *System książki*, Warszawa 1976.

²⁰ B. Sułkowski, *O osobliwościach uprawiania socjologii literatury*, „Przegląd Socjologiczny” 1999, nr XXXX.

²¹ Jeżeli przez kompetencje czytelnicze będzie się rozumieć poziom wiedzy historycznej i historycznoliterackiej, horyzont oczekiwań, preferencje czytelnicze, zakres znajomości dzieł literackich to okazuje się, że „milcząca większość” obcuująca z literaturą niezawodowo, kompetencje literackie ma bardzo skromne – pisze S. Siekierski w książce *Czytania Polaków w XX wieku*, Warszawa 2000, s. 9.

katu) oraz elementy opisywalne na gruncie nauk przyrodniczych, np. psychologii eksperymentalnej (wrażliwość emocjonalna, słuchowa, wzrokowa czy umiejętność wczuwania się w cudze intencje i przekonania)²².

Dla potrzeb badań przyjąć zatem trzeba, że:

Kompetencje literackie są rodzajem kompetencji kulturowych i oznaczają trwałe dyspozycje jednostki, na które składają się wiedza teoretycznoliteracka i umiejętności (zdolności) recepcyjno-interpretacyjno-ekspresyjne, umożliwiające jednostce wszechstronny kontakt z treściami literackimi. Są to, inaczej mówiąc, posiadane przez jednostkę możliwości rozumiane jako zintegrowany zespół predyspozycji do obcowania z literaturą, jej odbierania i tworzenia.

Wiedza teoretycznoliteracka będzie stanowiła tzw. KOMPETENCJĘ TEORETYCZNĄ (potencjalną), a umiejętności KOMPETENCJĘ PRAKTYCZną (realizacyjną).

Kompetencję teoretyczną wyznaczają:

- znajomość przekazów uznanych za wzorcowe tj. utworów kanonicznych;
- znajomość twórców i ich dzieł;
- znajomość podstawowych kategorii teoretycznoliterackich, rodzaj, gatunek, konwencja, styl, bohater);
- znajomość bogactwa literackiej tradycji i współczesnych dokonań twórczych.

Kompetencję realizacyjną określać będą te umiejętności, które pozwalają na zastosowanie zdobytego doświadczenia literackiego w recepcji konkretnych utworów:

- rozumienie i sposoby wyjaśniania zadomowionych w kulturze symboli;
- interpretacja²³ utworu poetyckiego rozumiana jako zdolność dostrzegania ukrytych w nim sensów;
- interpretacja utworu prozatorskiego rozumiana jako umiejętność dostrzegania obecnych w nim wartości.

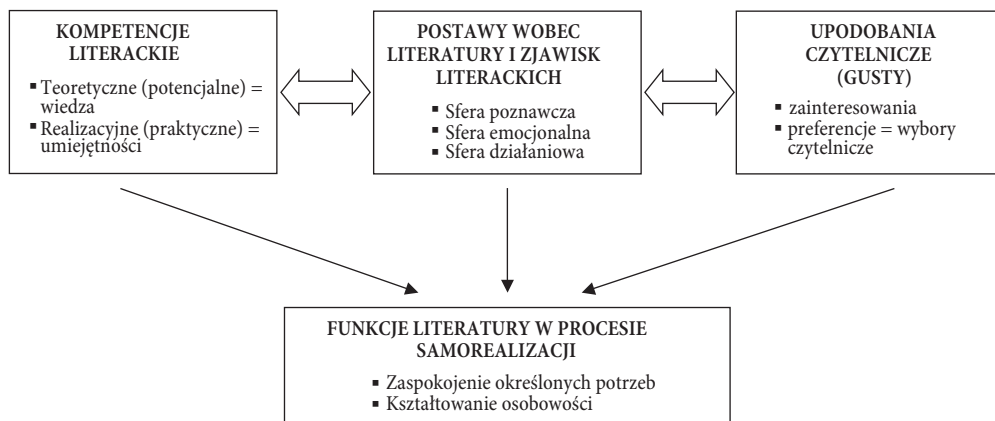
Wiedza, gust, kompetencja literacka tworzą system orientacyjny umożliwiający publiczności literackiej efektywne porozumiewanie się poprzez dzieła. Takie systemowe podejście do zjawisk literackich zaproponowane przez J. Sławińskiego pozwala dostrzec wzajemne związki między komponentami kultury literackiej, ich hierarchię i funkcje w systemie oraz immanentne mechanizmy kształtowania się tej kultury²⁴. Kompetencje literackie znajdują wyraz w określonych zachowaniach: decydują o postawach wobec literatury, wyborach i preferencjach lekturowych, gustach oraz zainteresowaniach. W wyniku zachowań kształtują się funkcje lektury w życiu człowieka, rodzaj przypisywanych jej wartości, możliwości zaspokojenia w kontakcie z dziełami różnorodnych potrzeb. Takie systemowe ujęcie kultury literackiej jednostki przedstawia schemat:

²² T. Kostyrko, *Kompetencje kulturowe – zakres terminu, obszar problematyki* [w:] *Kultura artystyczna a kompetencje kulturowe*, Warszawa 1989.

²³ Interpretacja w niniejszym ujęciu to (ustna lub pisemna) relacja z czytelnicznych wrażeń.

²⁴ Podobnie ujmuje kulturę czytelniczną ucznia J. Andrzejewska, *Bibliotekarstwo szkolne*, op.cit.

RYSUNEK 1. KULTURA LITERACKA JEDNOSTKI

Konstitutywne elementy kultury literackiej zostały przedstawione w taki sposób, by możliwie trafnie i wyczerpująco reprezentowały badane zagadnienia. Koncentrują się one wokół związku jednostki ze sztuką słowa. Literatura piękna jako dziedzina kultury symbolicznej ujmowana jest tu w relacji do osoby studenta – podmiotu badań²⁵.

Posługując się pojęciem literatury, badacz winien brać pod uwagę utwory piśmienne, które z komunikacyjnego punktu widzenia odróżniają się od niliteratury następującymi cechami: niejednoznaczność i mały stopień dookreślenia (konkretności), wielofunkcyjność wypowiedzi literackich, metaforyka, czyli pośredniość znaczeń, a także fikcjonalny, więc nieinformacyjny charakter treści²⁶. Będzie to twórczość artystyczna dzieląca się ogólnie na poezję, prozę i dramaty. Komunikaty te nazywa się dziełami lub utworami literackimi. Pojęcie „beletrystyka” używane winno być w znaczeniu współczesnym jako ogół utworów narracyjno-fabularnych napisanych prozą (powieści, nowele, opowiadania, opowieści), w odróżnieniu od „literatury pięknej”. Kategorie takie stosowane są w pracach empirycznych na temat czytelnictwa i recepcji literatury.

3. Uszczegółowienie zakresu badań

Najważniejszym zadaniem dalszego etapu określania procedury badawczej jest ustalenie zakresu WIEDZY I UMIEJĘTNOŚCI, jakich należy wymagać od studentów kierunków filologicznych. Nie można ich bowiem traktować jak studentów polonistyki i wymagać filologicznych kwalifikacji czy literaturoznawstwa na poziomie akademickim. Najbardziej uprawnione wydaje się być oczekiwanie od studentów wie-

²⁵ Źródło: opracowanie własne w oparciu o *Kultura czytelnicza ucznia* wg J. Andrzejewskiej.

²⁶ J. Wojciechowski, *Badania nad czytelnictwem współczesnym: ujęcia i pominięcia*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 5, s. 5.

dzy i umiejętności, w które wyposażeni zostali poprzez szkolne kształcenie polonistyczne oraz samokształcenie literackie. Horyzont oczekiwań wyznaczają wówczas z jednej strony matura i egzamin wstępny z języka polskiego na uczelnię, z drugiej zaś – możliwość pełnienia w przyszłości różnych ról zawodowych, często nastawionych na kontakt z drugim człowiekiem (pedagog, psycholog, socjolog, prawnik), w którym szeroko rozumiane kompetencje polonistyczne będą istotne. Specjalnie powołany zespół nauczycieli akademickich formułuje zadania testowe na egzaminach wstępnych, biorąc pod uwagę osiągnięcia konieczne absolwenta szkoły średniej określone w podstawie programowej²⁷.

Oczekiwanie w zakresie wiedzy i umiejętności studentów z dziedziny literatury odwoływać się mogą w głównej mierze do funkcjonującego w jej obszarze kanonu dzieł polskiej i światowej literatury oraz związanych z nimi zjawisk, które absolwent szkoły średniej miał możliwość poznać w trakcie nauki ma poziomie elementarnego nawet przygotowania do uczestnictwa w kulturze symbolicznej. Analiza stanu kompetencji literackich w odniesieniu do kanonu dzieł pozwala na wydobycie tych elementów wiedzy, które sprawiają największe trudności w uchwyceniu np. nadrzędnego sensu utworu. Być może pozwoli ona wskazać na konkretne niedostatki w merytorycznym przysposobieniu studentów do autentycznego uczestnictwa w kulturze. Uzyskane dane umożliwią zatem z jednej strony poznanie braków w standardowej kompetencji literackiej, z drugiej zaś umożliwią określenie wspólnoty komunikacyjnej środowiska akademickiego w ramach tzw. kultury wyższej. Wiąże się z tym niezwykle ważna kwestia zachowania narodowej tożsamości kulturowej i uczestnictwa w kulturze europejskiej i światowej, będącego płaszczyzną ponadczasowej integracji i porozumienia w tzw. dialogu kultur. Realnym zagrożeniem dla podejmowania takiego dialogu jest niemożność „pełnego” uczestnictwa w kulturze narodowej, nawet w zakresie, jaki wyznaczają dzieła reprezentujące tzw. kanon literatury polskiej, gdyż ich znajomość jest pomijana milczeniem we współczesnym świecie²⁸. W przypadku badań treści tzw. kanonicznych i umiejętności rozpoznawania tekstów reprezentatywnych dla polskiej, narodowej kultury literackiej, postępowanie badawcze musi przyjąć formę sprawdzianu wiedzy i umiejętności, aby można było stwierdzić, na ile elementy kanonu są obecne w doświadczeniu literackim studentów i w ich realnych zachowaniach. Można wysunąć pewne zastrzeżenia do takiej metody, ponieważ badacz w takiej sytuacji przyjmuje rolę egzaminatora, wobec którego student musi wywiązać się z podjętego zadania,

²⁷ Obejmują one m.in. wyjaśnianie i interpretowanie tekstów z lektury podstawowej, dostrzeganie ich związków z historią epoki, z tendencjami filozoficznymi i prądami artystycznymi, z tradycją literacką, wreszcie odnajdywanie w utworach znanych motywów, odczytywanie symboli i innych tropów literackich, a także śledzenie ich rozwoju w rozmaitych kontekstach.

²⁸ Sposoby czytania lektur obowiązkowych przez młodzież szkolną (licealną) badał i opisywał w latach 1994/95 m.in. S. Bortnowski, *Sytuacja lektury w dobie mass mediów [w:] Zjazd polonistów 1995, Zagadnienia edukacyjne*, Kraków 1995.

ale tylko w taki sposób można wiarygodnie określić, jak podstawowe treści kultury narodowej i światowej są przyswojone przez ogół studentów (np. dostrzeganie śladów trwania podstawowych źródeł kultury europejskiej: starożytności chrześcijańskiej i antycznej w dawnej i współczesnej kulturze).

Uzyskanie wglądu w indywidualną, erudycyjną wiedzę kulturową nie może jeszcze prowadzić do jednoznacznego określenia poziomu kultury literackiej danego studenta. W takiej postaci jest to wiedza abstrakcyjna. Konieczne jest (na ile będzie to możliwe) sprawdzenie „użytku”, jaki się z niej czyni w procesie odbioru komunikatów kultury, a więc określenie praktycznej, REALIZOWANEJ KOMPETENCJI LITERACKIEJ. Zadanie to będzie można zrealizować m.in. poprzez analizę odbioru określonych tekstów, to znaczy badanie umiejętności i sprawności recepcyjno-interpretacyjnych w dekodowaniu utworów prozatorskich i poetyckich. Materiał badawczy stanowić mogą tzw. świadectwa odbioru (pisemne wypracowania-eseje lub wypowiedzi ustne) na temat konkretnych utworów (np. recenzje najnowszej prozy) oraz relacje z odbioru tekstów poetyckich. Badania odbioru kierowanego dokonane mogą być przy pomocy sugestii (tzw. dyspozycji do interpretacji). Owe „świadectwa” pozwolą określić, na jakim poziomie student dokonuje interpretacji tekstów, jak wyjaśnia ich sens, czy odczytuje je dosłownie (literalnie), uogólniająco czy metaforycznie, czy odkrywa ukryte w nich treści filozoficzno-moralne, czy rozpoznaje określone wartości²⁹. Te transformacje tekstu, w których możliwe będą treściowe naddania lub redukcje, odsłonią aktualizowane przez studentów reguły interpretacji kulturowej (co odbiorca robi z tekstem). Ze względu na niefilologiczny charakter studiów respondentów należałoby rozpatrywać owe sposoby interpretacji raczej w ujęciu potocznym, a więc przyjąć, że są to sprawności recepcyjne, w wyniku których odbiorca uświadamia sobie wartości zawarte w dziele literackim, osiąga poczucie jego zrozumienia, a także przeżywa swoistą reakcję emocjonalną z nim związaną. Działania te bliższe będą kategorii: świadomość literacka studenta³⁰.

Dopełnieniem obrazu kompetencji realizacyjnej będzie także umiejętność interpretacji zadomowionych w naszej kulturze symboli, które autorzy badań świadomości

²⁹ Poziomy interpretacji: emocjonalna – stopień wrażliwości czytelnika na obecne w dziele literackim wartości (stosunek emocjonalny wyraża się w dostrzeganiu i ocenie walorów estetycznych i pozaestetycznych: etycznych, psychologicznych, moralnych); semantyczna – odczytanie zawartości treściowo-problemowej, rozpoznanie symboli, metafor i tropów; formalna – ocena strony językowo-stylistycznej utworu.

³⁰ Świadomością literacką określa się stan zrozumienia, rodzaj procesów psychicznych i zachowań w związku z literaturą, z których zdajemy sobie sprawę; to warunek pełnej orientacji w literackim komunikowaniu. Świadomość literacka wiąże się ze świadomością ogólnokulturową i razem z nią decyduje o przebiegu komunikacji literackiej, kształtuje się stopniowo, nie oznacza wyłącznie wiedzy o literaturze. Podstawą świadomości literackiej jest przede wszystkim percepcja dzieła literackiego – jego osobisty odbiór, przeżycie, zrozumienie. (A. Książek-Szczepaniakowa, *Świadomość literacka ucznia. Głosy dzieci i młodzieży u schyłku XX wieku*, Szczecin 1995).

kulturalnej społeczności polskiego nazwali „powszechnikami kulturalnymi”³¹. Wiele elementów kultury narodowej wchodzi w skład kanonu wiedzy kulturalnej, którego znajomość jest wymagana od każdego świadomego członka narodowej wspólnoty. Dotyczy to także uniwersaliów z dziedziny literatury (np. znajomości przedmiotów, zwrotów, postaci uosabiających pewne znaczenia, postawy i prawdy o charakterze ogólnym jak: Antyгона, Don Kichot, Judym, Pan Cogito). Symbole są traktowane w różnych koncepcjach filozoficznych jako sposób poszukiwania i utrwalania sensu, stanowią istotny element środowiska wychowawczego, albowiem są nośnikiem sensu rozumianego jako wartość ponadczasowa.

Kolejnym poddanym obserwacji komponentem kultury literackiej studentów powinny być UPODOBANIA LITERACKIE (GUSTY) nazywane też w literaturze przedmiotu zamiłowaniem do przekazów określonego typu. Przejawem gustu literackiego są preferencje lekturowe, czyli dominujący wśród ogółu wyborów typ książek. Analiza wyborów dokonywanych spośród oferty wydawniczej i preferencje takich, a nie innych rodzajów książek, pozwalają wnioskować – pośrednio – także i o stosunku ich odbiorców do przekazywanych wartości. Analiza ta pozwoli ponadto wyróżnić typy uczestnictwa w kulturze literackiej, tzn. wskazać, czy studenci dokonują wymagającej selekcji czytanych książek według pewnych myśli przewodnich, czy poddają się przypadkowi albo też podążają za okazją do relaksu. Poznanie indywidualnych wyborów daje także możliwość stworzenia listy twórców i książek najczęściej czytanych oraz określenia rodzaju najpopularniejszych wśród studentów (najbardziej poczytnych) kategorii książek. Wybór książki do czytania podyktowany jest z reguły potrzebami i odpowiada zainteresowaniom, zwłaszcza w tzw. czytelnictwie niewymuszonym, spontanicznym. Zainteresowania czytelnicze³² to względnie stała skłonność do czytania określonego typu tekstów ze względu na ich tematykę, rodzaj, gatunek literacki, osobę pisarza, formę przekazu, epokę, ideologię itp. W procesie kształtowania się zainteresowań zaangażowana jest raczej intelektualna sfera psychiki, natomiast upodobania wiążą się dodatkowo z momentami emocjonalnymi i mają charakter bardziej trwały. Z samego założenia, upodobania są aktem akceptacji, natomiast zainteresowania przeważnie są wynikiem pozytywnego ustosunkowania się do danej treści – ale niekiedy mogą się w nich wyrażać pytania poznawcze stawiane pod adresem rzeczywistości, wywołane reakcją negatywną, odrzucającą³³. Oba zjawiska – zainteresowania i upodobania – sta-

³¹ Por. W. Pisarek, T. Goban-Klas, *Aktywność, preferencje i świadomość kulturalna społeczeństwa polskiego*, Kraków 1981, s. 8–9, „powszechnik kulturowy” to pewne uniwersum kulturowe, ta część dorobku kulturalnego, która jest szczególnie istotna dla konstituowania się świadomości narodowej i więzi narodowej, który – przynajmniej potencjalnie – powinien być wspólny wszystkim członkom danego narodu.

³² J. Andrzejewska, *Wzorzec kultury czytelniczej ucznia jako program edukacji czytelniczej* [w:] *Bibliotekarstwo szkolne*, op.cit., s. 27.

³³ A. Przecławka, *Zróżnicowanie kulturalne młodzieży a problemy wychowania*, Warszawa 1976, s. 106.

nowią pewną ciągłość i nie zawsze w badaniach daje się je wyraźnie oddzielić, natomiast zamienne traktowanie tych terminów prowadzi do uproszczeń³⁴. Analiza preferencji i zainteresowań pozwoli odtworzyć profil czytelnictwa studentów w odniesieniu do piśmiennictwa literackiego, nienaukowego (literatura piękna, beletrystyka). Podejmując się analizy czytelnictwa badacz zakłada, że studenci są czytelnikami rzeczywistymi³⁵ i ta forma uczestnictwa w kulturze jest dla nich wartością, jeśli nawet nie odczuwaną, to przynajmniej uznawaną³⁶.

Wybór określonej treści lektur będzie traktowany jako dowód dokonywanej selekcji i stosunku do otaczającego świata. W takich kategoriach można go rozpatrywać jako przejaw postaw³⁷. Opis przejawianych przez respondentów POSTAW, czyli stosunku młodzieży akademickiej do literatury i zjawisk literackich stanowić może cenne uzupełnienie stanu literackiej kultury studentów. Nie wszystkie elementy konstytuujące pojęcie postawy (poznawczy, emocjonalny, działaniowy) poddają się empirycznej obserwacji, dlatego nie sposób analizować szczegółowo każdego z nich, warto natomiast przyjrzeć się tym zachowaniom, których właściwa psychologiczno-kulturalna interpretacja jest stosunkowo niezawodna³⁸.

Stosunek poznawczy do literatury i zjawisk literackich wyrażać się będzie po pierwsze poziomem wiedzy literackiej (ustalonym na podstawie wyników uzyskanych przez studentów w testach egzaminacyjnych oraz na podstawie odpowiedzi na pytania kwestionariusza, ankiety o wiedzę), po drugie zaś stosunek ten wyrazi się zadeklarowanym w ankiecie dążeniem i gotowością do poszerzenia wiedzy o literaturze i współczesnym życiu literackim z różnych źródeł, np. czytaniem czasopism poświęconych literaturze, oglądaniem audycji TV, słuchaniem radiowych programów kulturalnych czy zainteresowaniem imprezami upowszechniającymi i popularyzującymi książki (targi książki, oferty wydawnicze).

Stosunek emocjonalny wyznaczać będą indywidualne przeżycia powstałe w wyniku zetknięcia z określonymi książkami. Jego wskaźnikiem będą po pierwsze – rozpatrywane wcześniej zainteresowania i upodobania lekturowe świadczące o dokonywanych przez studentów wyborach i sposobach reagowania na krąg wartości, z którymi się zetknęli; po drugie – sposób wartościowania przekazów literackich, ich ocena w kontekście zaspokajanych potrzeb oraz motywy sięgania po książkę.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Określenie zaczerpnięte [z:] J. Andrzejewska, *Bibliotekarstwo szkolne*, op.cit.

³⁶ O wartości uznawanej i odczuwanej mówimy, gdy czytelnik jest przekonany o wartości lektury i odczuwa potrzebę czytania tekstów np. wysokoartystycznych (elitarnych), ponieważ wprowadza go to w krąg elity wykształconej, co jest powodem do satysfakcji, dumy.

³⁷ Por. A. Przeclawska, *Zróźnicowanie kulturalne...*, op.cit.

³⁸ Por. S. Nowak, *Pojęcia występujące w twierdzeniach, a wskaźniki zastosowane w badaniach* [w:] idem, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 1985.

Naukowe poznanie emocjonalnej strony oddziaływania literatury na osobowość człowieka należy do najtrudniejszych zadań w obrębie problemu recepcji treści dzieł. Przyczyną tego jest m.in. subiektywny charakter życia uczuciowego i brak skutecznych metod badań tzw. wpływu lektury na czytelnika. Dlatego też rozpatrywanie emocjonalnego stosunku studentów do literatury należy sprowadzić do pytania o subiektywną ocenę, wartościowanie książek. W tej sytuacji możliwe będzie poznanie kryteriów oceny dzieł stosowanych przez studentów czy poznanie wartości przypisywanych książkom.

Stosunek działaniowy wyrażać będą bezpośrednio obserwowane przejawy uczestnictwa w kulturze literackiej czy też różne formy jej rozwijania poprzez różnorodne formy kontaktu z literaturą, np. uczestnictwo w koncertach poezji śpiewanej, wieczorach poetyckich, małych formach teatralnych, wycieczkach do miejsc życia i twórczości pisarzy, czytanie czasopism literackich, a także własną twórczość, być może udokumentowaną wydaniem zbioru wierszy, napisaniem opowiadania dla dzieci lub scenariusza przedstawienia, filmu.

Ostatnim i najtrudniejszym metodologicznie problemem, w obrębie kultury literackiej, będzie stwierdzenie: JAKIE FUNKCJE PEŁNI KSIĄŻKA LITERACKA i literatura w ogóle w kształtowaniu osobowości studenta. W publikacjach naukowych z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych³⁹ oraz w późniejszych badaniach czytelnictwa podejmowano próby ustalenia tzw. skuteczności lektury, czy wpływu treści przeczytanych książek na postępowanie i osobowość czytelnika. Autorzy tych prac stwierdzają, że rezultaty oddziaływania lektur są w dużej mierze uzależnione od ich obiektywnej treści oraz że w działaniach werbalnych, w większym stopniu niż motorycznych, przejawia się praktyczna skuteczność lektur. Werbalnymi skutkami lektur są: powtarzanie słów, zdań lub większych urywków przeczytanych tekstów w wypowiedziach własnych czytelnika – tzw. mowa sentencjonalna („złote myśli”, „skrzydlate słowa”, porównania, cytaty, przysłowia mające swe źródło w literaturze), naśladowanie stylu danego autora w mowie własnej, akceptowanie twierdzeń, punktu widzenia, poglądów danego autora – powoływanie się na niego w wypowiedziach dyskusyjnych, przeciwstawianie się twierdzeniom lub poglądom znanych autorów w przygodnych rozmowach, przemówieniach.

Trudnym zadaniem jest także stwierdzenie bezpośredniego związku między cechami osobowości a treścią przyswojonych lektur, ponieważ złożona struktura, jaką jest osobowość, kształtuje się pod wpływem kompleksowego oddziaływania podmiotów mających swe źródła w rodzinie, religii, szkole. Bogactwo treści lekturowych jest praktycznie niezmiernie. Ich ślad w indywidualnej biografii pozostaje na całe życie, stanowiąc

³⁹ J. Pieter, *Czytanie i lektura*, Wrocław 1967; K. Czarnecki, *Rola lektury w życiu czytelnika*, Warszawa 1971.

tw. okruczności. Osoby czytające intensywnie przez długie lata formowane są przez treść swych lektur. Pewne cechy ich umysłu i charakteru (np. rodzaj uzdolnień i zainteresowań, zasób wiedzy) są rezultatem tego długotrwałego obcowania z literaturą. „Jesteśmy twórcami książek – tych, które znamy i tych, których nie poznamy nigdy. Przeczytali je nasi przodkowie, tak samo jak to, co my przeczytamy, wejdzie w myśli i uczucia następnych pokoleń” – napisał Jan Parandowski.

Na czele hierarchii funkcji pełnionych przez literaturę znajduje się funkcja estetyczna, za nią zaś szereg funkcji pozaestetycznych definiowanych przez literaturoznawców jako: poznawcza, wychowawcza⁴⁰, filozoficzno-społeczna, rozrywkowa, emocjonalna, terapeutyczna⁴¹, funkcja afirmowania istnienia, uobecniania wartości, funkcja integracyjna⁴². W rzeczywistości funkcje dzieła literackiego nie występują oddzielnie, stąd też można je ująć w dwie podstawowe grupy: funkcje estetyczno-wychowawcze i estetyczno-poznawcze. Na ogół oddziaływanie książki na czytelnika rozpatruje się w perspektywie poszerzania horyzontów intelektualnych odbiorców oraz ewentualnych modyfikacji ich systemu wartości. Można jednakże spojrzeć na ten proces poprzez takie czynniki wewnętrzne (subiektywne) jak MOTYWY I POTRZEBY, które bywają zaspokajane poprzez czytanie nie wymuszone programem studiów. Teoretyczne ustalenia dotyczące tych czynników są możliwe, natomiast ich weryfikacja empiryczna dość trudna, stąd czasem nie pozbawiona pewnych uproszczeń. Znajomość zakresu wiedzy studentów o literaturze, motywów czytania książek, zainteresowań i postaw pozwoli opisać funkcje, jakie pełni literatura w ich życiu. Funkcje te mogą być różne, nawet w przypadku tej samej osoby, zależą bowiem od rodzaju ulubionych książek, sytuacji życiowej, w jakiej się ona aktualnie znajduje⁴³. Pytanie o funkcje literatury w procesie kształtowania osobowości studentów sprowadza się w zasadzie, w niniejszej propozycji, do próby wskazania POTRZEB⁴⁴, jakie są zaspokajane w kontakcie z lekturami oraz o to, jak respondenci sami postrzegają funkcje literatury i jak je artykułują.

⁴⁰ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, „Funkcje dzieła literackiego” w tychże autorów: *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1991.

⁴¹ J. Wojciechowski, *Funkcje prozy literackiej*, Kraków 1983.

⁴² A. Stoff, *Przemiany funkcji literatury w świecie współczesnym, a jej zobowiązania wobec człowieka* [w:] *U progu trzeciego tysiąclecia człowiek – nauka – wiara*, A. Białecka, J. Jadacki (red.), Warszawa 2001.

⁴³ W sensie badawczym ogromnie trudno jest uchwycić funkcję literatury w życiu człowieka w rozumieniu pełnym – niejednokrotnie trzeba ograniczyć je do analizy motywów lub poznania opinii czytelników. O tym, jaką rolę pełni kontakt z literaturą, pisze A. Przeclawska w książce *Zróżnicowanie kulturalne...*, s. 22.

⁴⁴ Charakterystykę postaw podaje E. Wnuk-Lipińska w książce *Uczestnictwo studentów...*, op.cit.

4. Charakter i rodzaj zmiennych

RODZAJE I SKŁADNIKI ZMIENNYCH	WSKAŹNIKI	TECHNIKI BADAWCZE I NARZĘDZIA POMIARU
A. Zmienna zależna: stan kultury literackiej studentów		
<p>1. Poziom kompetencji literackich</p> <p>a) kompetencja teoretyczna = = wiedza</p> <p>b) kompetencja realizacyjna = = umiejętności</p>	<p>– Znajomość dawnych i współczesnych dokonań twórczych, tekstów kanonicznych, twórców literatury polskiej i światowej i ich dzieł</p> <p>– Sposób interpretacji symboli literackich (słów, postaci, przedmiotów)</p> <p>– Sposoby interpretacji wybranych pozycji prozy współczesnej oraz utworów poetyckich</p>	<p>– Sondaż diagnostyczny. Skategoryzowane pytania zamknięte kwestionariusza-ankiety: o wiedzę, o fakty, o opinie</p> <p>– Pytania kwestionariusza-ankiety o umiejętności</p> <p>– Pisemne (recenzje) bądź ustne relacje z lektury tzw. świadectwa odbioru. Ogólna dyspozycja do interpretacji ma formę: „Jak Pan(i) odebrał(a) i ocenia przytoczone utwory?”</p>
<p>2. Upodobania (gusty) literackie</p> <p>a) preferencje</p> <p>b) poziom zainteresowań czytelnicznych</p> <p><i>Zmienna ta przyjmuje wartości 0 i 1. Wartość 1 wskazuje na wysoki poziom zainteresowań czytelnicznych i charakteryzuje studenta, który posiada co najmniej dwie spośród czterech następujących cech: na pytanie o ostatnio czytane książki wymienił 4 pozycje, wartość wskaźnika poziomu książek czytanych jest powyżej średniej, posiada więcej niż 200 własnych książek, a książki przez niego cenione zostały zaklasyfikowane przez ekspertów do poziomu wyższego</i></p>	<p>– Charakter i typ czytelnictwa, rodzaj dokonywanych wyborów.</p> <p>– Liczba czytanych ostatnio książek, poziom książek czytanych przez respondentów ustalony przez ekspertów, liczba książek posiadanych przez respondenta we własnym księgozbiornie, poziom książek cenionych i tych, które wywarły na czytelniku największe wrażenie.</p>	<p>– Pytania kwestionariusza-ankiety: otwarte i skategoryzowane.</p>
<p>3. Postawy wobec literatury</p> <p>a) Stosunek poznawczy, intelektualno-estetyczny</p> <p>b) Stosunek emocjonalno-wolucjonalny</p> <p>c) Stosunek działaniowy</p>	<p>– Miejsce kontaktów literackich w kontekście innych zainteresowań kulturalnych</p> <p>– Poziom wiedzy o literaturze</p> <p>– Gotowość do poszerzania wiedzy o literaturze i zjawiskach literackich z różnych źródeł</p> <p>– Wartościowanie przekazów literackich</p> <p>– Ocena „wpływu” literatury na zaspokajanie potrzeb i zainteresowań</p> <p>– Formy kontaktu z literaturą – udział w życiu literackim</p> <p>– Rodzaje i formy własnej twórczości</p>	<p>– Pytania zamknięte i otwarte kwestionariusza-ankiety</p> <p>– Wywiad pogłębiony w celu uzyskania tzw. autobiografii czytelnicznych, czyli opowieści o sobie wobec książek</p> <p>– Pytanie ankiety skategoryzowane</p>

4. Funkcje przypisywane lekturze książek /literaturze.	– Opinie na temat roli literatury w samorealizacji – Motywy kontaktów z literaturą.	Wywiad pogłębiony
B. Zmienna niezależna: uwarunkowania stanu kultury literackiej studentów		
– Poziom wiedzy – Kierunek studiów (specjalność) – Płeć – Typ i miejsce ukończenia szkoły średniej		– Test egzaminacyjny i pytania ankiety – Metryczka ankiety

LITERATURA:

- Andrzejewska J., *Bibliotekarstwo szkolne*, Warszawa 1996.
- Bortnowski S., *Sytuacja lektury w dobie mass mediów* [w:] *Zjazd polonistów 1995, Zagadnienia edukacyjne*, Kraków 1995.
- Czarnecki K., *Rola lektury w życiu czytelnika*, Warszawa 1971.
- Czerwiński M., *System książki*, Warszawa 1976.
- Dziechcińska H., *Kultura literacka w Polsce w XVI i XVII w.*, Warszawa 1994.
- Gajda J., *Antropologia kulturowa*, cz. I: *Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Toruń 2003.
- Głowiński M., Okopień-Sławińska O., Sławiński J., *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1991.
- Gonet-Jasińska K., *Udział studentów w odbiorze kultury*, „*Studia Socjologiczne*” 1971, nr 74.
- Jaskot K., *Świadomość indywidualnego rozwoju studentów w trakcie studiów*, Szczecin 1994.
- Kostyrko T., *Kompetencje kulturowe – zakres terminu, obszar problematyki* [w:] *Kultura artystyczna a kompetencje kulturowe*, Warszawa 1989.
- Książek-Szczepanikowa A., *Świadomość literacka ucznia. Głosy dzieci i młodzieży u schyłku XX wieku*, Szczecin 1995.
- Nowak S., *Pojęcia występujące w twierdzeniach, a wskaźniki zastosowane w badaniach* [w:] idem, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 1985.
- Obuchowska I., *Okres dorastania*, Warszawa 1983.
- Pieter J., *Czytanie i lektura*, Wrocław 1967.
- Pisarek W., Goban-Klas T., *Aktywność, preferencje i świadomość kulturalna społeczeństwa polskiego*, Kraków 1981.
- Prokop J., *Kanon literacki i pamięć zbiorowa*, „*Arcana*” 1995, nr 5.

- Przećławska A., *Zróźnicowanie kulturalne młodzieży a problemy wychowania*, Warszawa 1976.
- Siekierski S., *Czytania Polaków w XX wieku*, Warszawa 2000.
- Sierotwiński S., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1970.
- Sinica M., *Kultura literacka absolwentów szkół średnich*, Zielona Góra 1987.
- Starzec H., *Kultura literacka – wychowanie literackie*, Warszawa 1981.
- Stoff A., *Przemiany funkcji literatury w świecie współczesnym, a jej zobowiązania wobec człowieka* [w:] *U progu trzeciego tysiąclecia człowiek – nauka – wiara*, A. Białecka, J. Jadacki (red.), Warszawa 2001.
- Sułkowski B., *O osobliwościach uprawiania socjologii literatury*, „Przegląd Socjologiczny” 1999, nr XXXX.
- Szpociński A., *Kanon narodowy, kanon kulturowy, kultura artystyczna* [w:] *Kultura artystyczna a kompetencje kulturowe*, Warszawa 1989.
- Wojciechowski J., *Badania nad czytelnictwem współczesnym: ujęcia i pominięcia*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 5.
- Wojciechowski J., *Funkcje prozy literackiej*, Kraków 1983.
- Wnuk-Lipińska E., *Uczestnictwo studentów w kulturze*, Warszawa 1981.
- Żółkiewski S., *Główne tendencje rozwoju polskiej kultury literackiej 1918–1939*, Warszawa 1974.
- Żółkiewski S., *Kultura, socjologia, semiotyka literacka*, Warszawa 1974.